

1УДК [94 (477): 316.343.652] "18/19"

Захарова І.В.

Діяльність української провінційної інтелігенції по формуванню державницької свідомості українського народу (кінець XIX – початок XX ст.)

Скасування кріпацтва й бурхливий розвиток буржуазних відносин у Російській імперії відповідним чином позначились на соціальних і національних процесах української нації. Суспільні перетворення на українських землях у XIX ст. підготували народ до сприйняття національної ідеології, розробленої кількома поколіннями інтелектуалів, хоч царський уряд в цей час гальмував процес громадянського прозріння нації. У межах "єдиної і неподільної" Російської імперії політично неблагонадійним вважався всякий, хто виявляв інтерес до всього українського: історії, літератури, української мови, старожитностей.

Передова інтелігенція, вчені, митці, письменники, діячі культури за пропаганду української мови були затавровані українофобами, їх культурно-просвітницька діяльність всіляко перешкоджалася охоронцями непорушних підвалин Російської імперії.

Російська шовіністична преса заповзятю пропагувала думку, нібито освіта українською мовою прищеплює масам духовне відчуження від Російської імперії. З огляду на це українську мову було вигнано з освітніх навчальних закладів і державних установ. Навчання українською мовою у циркулярі міністра внутрішніх справ П.Валуєва від 18 липня 1863 р. визначалося як "політична пропаганда", а ті, хто за це брався, звинувачувалися "у сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії". Дотримуючись антиукраїнського спрямування політики царського уряду, вищезгаданий циркуляр суворо забороняв друкування українською мовою книг "навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу" [1].

Остаточний удар по українській мові було нанесено ганебним указом Олександра II від 18 травня 1876 р., яким заборонялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні і перекладні твори, а й завозити в межі Російської імперії такі книги і брошури, надруковані за кордоном.

Колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві дедалі наростаючу захисну реакцію, що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння інтелігенцією і поширення у масах національної свідомості, про активізацію українського національного руху в усіх його формах, як культурницьких, так і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

Тому зупинити наростаючу хвилю національно-духовного піднесення в Україні уряду не вдалося. Активізація національного руху неабияк занепокоїла охоронців державницьких устоїв Російської імперії. Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості народу виявили студенти – члени "Української громади", інша прогресивна інтелігенція. В Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі ліберальна і демократична інтелігенція гуртувалася у нелегальні організації, названі "Громадами". Всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі і українського народу. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів (участь у роботі недільних шкіл, видання українських підручників, публікація збірок усної народної творчості). Проте навіть легальна культурно-освітницька діяльність громад насторожувала російський царизм. З України в Петербург йшли доноси охоранки, що громадівці прагнуть "здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії", навчаючи простий народ грамоти, намагаються поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи" [2]. Органи влади непокоїло те, що українські інтелігенти зближуються з селянами і робітниками, поширюють серед них грамотність, відроджують колишню славу України як самостійної держави на шкоду цілісності імперії. Але, незважаючи на гоніння з боку самодержавства на мову і культуру українського народу, громадівський рух не тільки не згорнувся, а й пожвавився.

Загалом діяльність ліберально-демократичної інтелігенції мала культурно-просвітницький характер. Культурництво, від якого поступова, ліберальна інтелігенція ніколи не відмовлялася, стало важливою сферою позапартійної діяльності лібералів. Але на рубежі століть культурництво вже не було аполітичним, воно орієнтувалося не на вузьке коло вибраних, а на маси інтелігенції, середніх верств міста і на селянство. Головним завданням залишалося пробудження національної

свідомості мас, виведення їх з культурного небуття.

Найхарактернішою ознакою нового рівня культурництва стало заснування культурно-освітніх товариств – "Просвіт". Перші "Просвіти" в Наддніпрянській Україні було засновано в Одесі та Катеринославі у 1905 р. На початок 1908 р. в Україні діяло вже 9 "Просвіт" у великих містах і 30 філіалів у селах та містечках [3].

Власті всіляко перешкождали діяльності "Просвіт". Вони побоювалися проголошуваних ними ідей, що могли похитнути устої імперії. "Просвіти" декларували, а деякі з них навіть записали у своїх статутах: розвивати національну самосвідомість народних мас [1, с.154].

В умовах реакції і широкого наступу не тільки на політичні, але й будь-які інші прояви національної свідомості української інтелігенції, "Просвіти" залишалися майже єдиними осередками пропаганди національно-визвольних ідей, хоча б і в завуальованій формі. Вони стали тим легальним містком, через який підтримувався безпосередній зв'язок свідомої інтелігенції з масами. Саме в "Просвітах" розпочалося своєрідне "ходіння в народ" української інтелігенції у ті часи, коли, здавалося б, мали завмерти всі форми національного життя. Діячі "Просвіти" орієнтувалися на активну роботу саме серед селянського населення, вважаючи, що така організація "може збудити у великої маси населення національне почуття, вселити в неї здоровий політичний дух", "повести до кращого громадського життя". З цією метою діячі "Просвіт" проводили такі заходи, як читання лекцій, заснування бібліотек-читалень, народних домів, організація і постановка театральних вистав за творами видатних українських письменників, надсилання до сел української літератури, де її розповсюджували учителі та земські службовці тощо.

Пожев'явлення суспільно-політичного і культурного життя в Україні благотворно впливало на процес зростання масової української національної самосвідомості. Першочергові духовні запити найширших мас найбільше задовольняла популярна література історичної проблематики відомих вчених-фахівців. Популяризації українських видань серед населення слугували сільські, шкільні і вчительські бібліотеки, про упорядкування яких ретельно дбали земства. Для цього розроблялися спеціальні каталоги, які містили не тільки твори видатних українських письменників (Гулака-Артемівського, Котляревського, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Карпенка-Карого та інших), а й народні казки, посібники "практично корисні з

агрономії, гігієни" тощо [5].

Після 1906 р., коли було скасовано заборону на друковане українське слово, земства ще активніше підключилися до процесу українізації освіти, видаючи підручники українською мовою для початкових шкіл.

Передова інтелігенція, педагоги, культурні діячі, передові земці, митці вважали українську мову цементуючою силою української нації. В умовах гоніння на все українське, вигнання рідної мови із школи як чогось негідного, нищого призводило до появи у дітей почуття сорому за власну народність, приниження самоповаги і власної гідності, прагнення забути про своє походження, навіть до презирливого ставлення до своїх батьків і співвітчизників. Тому багато земських зборів Чернігівської, Полтавської, Херсонської та інших українських губерній зверталися до уряду з клопотанням про зміни прийнятої в початкових сільських школах системи викладання, які передбачали вживання в школах української мови як засобу викладання, дозвіл вчителям робити пояснення, а учням – ставити питання і викладати прочитане українською мовою, а також передбачали допущення українських книжок до шкільних і народних бібліотек. Подібні клопотання неодноразово подавалися до Міністерства освіти і містили прохання надати земствам право вводити до шкільного курсу українську мову, "проводячи її вивчення через усю школу" [6], тобто протягом всіх років навчання в початковій школі. Але подібні земські клопотання так і залишилися без відповіді.

Серед передової земської інтелігенції, педагогів знайшлося багато гарячих захисників української мови, прибічників реформування початкової освіти на засадах українізації школи. На думку передових чернігівських земських гласних і службовців (О.Русов, В.Хижняков, І.Шраг, Б.Грінченко, М.Константинович), гласного Полтавського губерньського земства В.Леонтовича та інших земців, які доводили величезне значення української мови, не користуватися рідною мовою як знаряддям просвіти "означає свідомо ставити препону між знанням і народом" [7]. Видатний педагог С.Ф.Русова, пропагуючи українську книжку, склала каталог українських книжок, рекомендованих для сільських, шкільних і вчительських бібліотек, яким керувалося Чернігівське губерньське земство при поповненні власних книжкових складів.

У липні 1908 р. вийшов наказ Сенату, за яким діяльність українських освітніх організацій визначалася такою, "що може викликати наслідки,

які загрожують громадському спокою" [8]. Загальний наступ реакції після поразки революції 1905-1907 рр. проявився, чи не найбільшою мірою, саме в галузі національних проблем. Розгорталася боротьба з "мазепинством" (так почали називати в офіційних імперських колах український рух) у будь-яких, навіть найлояльніших, його проявах. У російському суспільстві панувала ідея об'єднання слов'янських народів під егідою могутньої Росії. Це давало додатковий імпульс боротьби проти "сепаратистських" рухів у самій імперії. Звичайним явищем стало переслідування за приналежність до українських товариств, за передплачування українських часописів, за розмови українською мовою на службі, в навчальних закладах. Після виходу циркуляра міністра внутрішніх справ П.А.Столипіна у 1910 р. про заборону діяльності організацій і товариств "іноземних, у тому числі і українських..., незалежно від цілей, що вони переслідують" [9] розгорнувся справжній наступ на "Просвіту", як на легальні осередки національно-культурної діяльності.

Крім "Просвіти", поступово інтелігенція використовувала всі інші легальні можливості для пропаганди українського питання. З цією метою використовувалися різноманітні з'їзди: агрономів, епідеміологів, вчителів тощо.

Так, оборонцями української мови на Першому загальноземському з'їзді з народної освіти (серпень 1911 р., Москва) виступали передові російські педагоги М.Чехов, А.Недаєв, Н.Єзерський, земські діячі з українських губерній (Чернігівської, Полтавської) та інші [10]. А виступи українських делегатів на Всеросійському з'їзді вчителів у Петербурзі (23 грудня 1913 – 3 січня 1914 р.) перетворилися в справжню маніфестацію на захист запровадження української школи. Для багатьох із них це коштувало посади і заборони обіймати будь-яку державну посаду. З доповідями про українську школу виступили педагоги, громадські діячі С.Ф.Русова, С.Чалий, В.Прокопович та інші [11].

Постійна пропаганда української школи також велася на численних учительських курсах, які влаштовувалися земствами. Про зростання національної самосвідомості сільської інтелігенції свідчать заходи, розроблені на Харківських учительських курсах 1911 р.: учителі-курсанти постановили використовувати в школах тільки рідну мову дітей; наполягали на тому, щоб шкільні книжки змальовували українське життя, природу, історію, поезію, щоб навіть школи мали український вигляд тощо [12].

В результаті кількість національно свідомої інтелігенції постійно зростала, незважаючи на жорстокі переслідування українства. "Українством, – зазначалося в документах Полтавського жандармського управління за 1914 р., – тобто прагненням до "автономної України", заражена

майже цілком вся малоросійська народна інтелігенція, яка близько стоїть до народу, переважно учителі та значна частина земського третього елемента, а також частина духовенства з малоросів..."[13].

Водночас жандарми підкреслювали той факт, що селянство залишається інертним, ідеї, які пропагує українська інтелігенція, не зустрічають у нього підтримки. Це відповідало дійсності. В основному національно-визвольні ідеї знаходили відгуки саме серед інтелігенції, особливо тих її представників, які були пов'язані з селом. Однак не можна сказати, що багаторічна діяльність цієї інтелігенції серед селян не давала ніяких результатів: напередодні Першої світової війни стали з'являтися перші проблески нової національної свідомості. Досить промовистим був випадок, пов'язаний з виступом М.В.Родзянко в IV Думі, який заявив, що селяни не розуміють української літературної мови. Відповіддю на цей виступ став протест селян чотирьох повітів Катеринославщини, в якому йшлося не тільки про підтримку ними національно-культурних домагань української інтелігенції, а й про автономію України [14].

Таким чином, на рубежі століть українська ліберально-демократична інтелігенція здобула визнання як безумовного лідера національно-визвольного руху. Вона була основною рушійною силою національно-культурного руху, закладаючи таким чином ідейні основи консолідації української нації в її новітніх формах. Керуючись гаслом національного пробудження українського народу, популяризуючи українську мову, літературу, історію, захищаючи інтереси українців у різних урядових і громадських установах, впроваджуючи українську мову у шкільне навчання, українська інтелігенція тим самим сприяла формуванню у народних масах ідеї про незалежне, самостійне державне життя.

Література

1. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін; Під ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 139.
2. Ibid. – С. 151.
3. Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 87.
4. Історія України. – С. 154.
5. Журнал Черниговского губернского земского собрания XXXIII сессии очередного созыва 1897 г. – С. 860.
6. Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 32.
7. Южные записки. – 1904. – № 25. – С. 3.
8. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х р. XIX ст. – К., 1974. – С. 148.
9. Ibid. – С. 150.
10. Світло. – 1911. – № 11. – С. 69.
11. Съезд по народному образованию // Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. – N 4. – С. 244.
12. Світло. – 1911. – № 11. – С. 80.
13. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX ст. – К.: Либідь, 1993. – С. 123.
14. Ibid. – С. 142.